

A GRAVITÁCIÓ MINT SZELLEM

FORGÁCS BÁLINT

Noam Chomsky:

Miféle teremtmények vagyunk?

Ford. Kisantal Tamás

Kossuth Kiadó, Budapest, 2018., 216 oldal, 3490 Ft

Noam Chomsky 2015-ben egy keskeny, de rendkívül izgalmas könyvvel állt elő (magyarul 2018-ban jelent meg), amelynek egyik különlegessége, hogy első ízben érint egyetlen munkán belül tudományos (nyelvészeti) és társadalmi (politikai) kérdéseket. Chomsky egyébként rendkívül termékeny, 2015-ben még további két, azóta pedig további hét politikai témájú kötete jelent meg. Tudományos könyvvel 2012-ben jelentkezett utoljára,¹ így a szóban forgó mű tudományos álláspontja legfrissebb megfogalmazásának is tekinthető. A világhírű nyelvész sem nyelvészeti,² sem tudományfilozófiai³ téren nem mond sok újat, mégis új minőséget hoz létre azzal, hogy egymás mellé helyezi a gondolkodás, a nyelv, a világ megismerhetősége és a társas együttélés lehetőségeinek filozófiai kérdéseit. Episztemiológiai vizsgálódásaiban a test–lélek-probléma anyag és energia viszonyában fogalmazódik újra, és ezzel bizonyos értelemben nemcsak a lét, de a maga gyökereihez is visszatér, hiszen egyetemi tanulmányait eredetileg filozófia szakon kezdte. Lenyűgöző szellemi frissességéről tanúskodik, hogy olyan provokatív álláspontot fogalmaz meg egy több évezredes kérdésben, amelyet előtte más még nemigen foglalt el. Fordulatos folytatása ez 68 éves tudományos pályafutásának (első publikációja 1952-ben jelent meg): rendkívül fiatalon vált az elme tanulmányozásával foglalkozó új diszciplína, a kognitív tudomány egyik központi figurájává.

Chomsky a tőle megszokott higgadt és finom stílusban fogalmazza meg provokatív álláspontját (bár a következményeket olykor nem bontja ki részletesen): Descartes dualista test–lélek-felfogása Newton gra-

vitációs elméletével bukott meg, miáltal bizonyosságunk az anyag (illetve itt: a test) helyett kizárólag az energia (a lélek) létét illetően lehet. Mi is olyan vad Chomsky javaslatában? Newton 1687-ben publikálta híres művét, a *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica*t, amelyben először mutatta meg, hogy mechanikus viszonyok létrejöhetnek tárgyak és testek között anélkül, hogy érintkeznének, vagyis ok-okozati kapcsolatok létezhetnek pusztán láthatatlan erőknek köszönhetően. A javaslat annyira újszerű volt, hogy magát a „gravitáció” megnevezést a társas értelemben vett „vonzódás” szó elvonatkoztatásával kellett megalkotni. Az égi és az anyagi világ kettősségében gondolkodó tudósok számára még később is nehezen volt befogadható, hogy az anyagi világot uralhatják nem anyagi természetű erők. Newton is olyannyira zavarta, hogy művét ő maga is matematikai, nem fizikai jellegűnek tekintette. Chomsky ehhez a kételyhez nyúl vissza: ha az anyagi világot anyagtalán erők irányíthatják – és irányítják is, legjobb tudomásunk szerint –, ha az anyagi világban is lehetséges nem mechanikai okozás, ha lehetséges a gravitáció (bármennyire nehéz is ezt emberi intuíciókkal belátnunk), akkor nemcsak a kettősség bukott meg, lévén anyagi világunk valójában anyagtalán erők szövvénye, hanem az agy és az elme közötti ok-okozati viszonyok sem szorulnak további, különleges magyarázatra.

Descartes dualizmusa egyesek szerint meghaladott álláspont, de mind a mai napig központi helyet foglal el, nemcsak kérdésfelvetésként, de a modern képalkotó eljárásokkal nyert idegtudományi eredmények értékelésében is. Ezen alapul a dilemma egyik legnépszerűbb feloldása, amely szerint az elme az agy emergens tulajdonsága: részeiből nem következik, új minőséget hordoz, mégis teljesen belőle fakad (ahogy a kémia nem magyarázható a fizikával, mégis levezethető belőle, bár Chomsky megjegyzi, hogy miként egykor ehhez a kémiának kellett bevárnia a fizika fejlődését, úgy a kognitív tudománynak is feltehetően be kell várnia az idegtudomány fejlődését – és nem fordítva). Descartes 1641-es javaslatára, hogy test és lélek (illetve tudományosabb fordításban: a „szellem”, avagy kognitív szóhasználatnál élve: az „elme”) két önálló és egymástól független szubsztancia, amelyekről – az okozás megmentése érdekében – azt állítja, hogy az emberi agy tobozmirigyében találkoznak. Amikor emberi (pszichológiai, tudományos) fogalmainkkal

1 ■ Noam Chomsky – James McGilvray: *The Science of Language: Interviews with James McGilvray*. Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

2 ■ Robert Berwick – Noam Chomsky: The biolinguistic program: the current state of its development. In: Anna Maria Di Sciullo – Cedric Boeckx (eds.): *The Biolinguistic Enterprise*. Oxford University Press, Oxford, 2011. 19–41. old.

3 ■ Noam Chomsky: The mysteries of nature: How deeply hidden? *The Journal of Philosophy*, 106 (2009), 4. szám, 167–200. old.

az elmét és tulajdonságait próbáljuk megragadni, akkor lényegét tekintve a testtől (az agytól) független, bár azzal érintkező létezőről beszélünk ma is. Az újkor hajnalán is kiemelten fontos volt elkülöníteni a halandó emberi testet az örök lélektől, Descartes forradalmi újítása pedig az volt, hogy e halhatatlan részünkről gondolkodásunkkal és tudatunkkal – vagyis szellemi működésünkkel – szerezhetünk bizonyosságot (*Cogito ergo sum*). Az efféle szubjektív bizonyosságot és érvelést elutasító későbbi materialista magyarázatok sokféleképpen igyekeztek feloldani a kettősséget, amely agyunk fizikai és elménk szellemi valósága között feszül.

A lelki működéssel foglalkozó tudományos nyelvben a láthatatlan energiák jóval később jelentek meg, mint a fizikában (ahol egyre újabbak bukkantak fel, például az elektromosság): Freudnál⁴ libidóként, Bergsonnál⁵ *élan vital*ként, amely olykor mégis mintha fizikai tulajdonságokkal is rendelkezne: fel tud gyűlni, el tud akadni, ki tud törni stb. Ezzel szemben a pszichológia behaviorista iskolája az elmét fekete dobozként kezelte, nem tartotta vizsgálatra érdemesnek, olykor létét is megkérdőjelezte. A kognitív fordulat a test–lélek–vitában is fontos szemléletváltást hozott, amint az elme létének kérdése az elmeről folyó beszéd valóságosságára terelődött: vajon valami létezőt tükröz ez a beszédmód,⁶ vagy csupán hasznos,⁷ avagy haszontalan⁸ melléktermék? A magyar származású világhírű agykutató, Buzsáki György⁹ szerint például ez a beszédmód nem csupán használhatatlan kísérőjelenség, a valódi agyi folyamatoktól és mentális műveletektől független zagyvaság, de kifejezetten akadályozó tényező az idegtudományban: az elme működése nem úgy tagolódik, mint ahogy nyelvünk tagolja közös, de mégis szubjektív élményeinket (az emlékezetéről, problémamegoldásról, érzelmi folyamatokról stb.). Véleménye szerint sokkal jobb lenne, ha az agyi műveletek megfigyelése alapján új szótárt építenénk fel, amely ténylegesen az agy műveleteit tükrözi, nem pedig személyes élményvilágunkat. Ez a fajta neuroredukcionizmus azonban épp azokba a falakba ütközik, amelyeket lerombolni remél: fogalmak, vagy legalábbis a saját elménk számára felfogható és jól kezelhető fogalmak nélkül kétséges, miféle, általunk is értelmezhető eredményekre lehet jutni,¹⁰ ráadásul a legtöbbünket izgató mentális folyamatok éppen azok a szellemi élményeink és képességeink, amelyekről helyesen vagy sem, de szót szoktunk ejteni. Számos agykutató foglal el efféle neurobehaviorista álláspontot mind a mai napig. Chomsky előtt azonban azt, hogy nem az elme, hanem az agy lenne illúzió, senki sem javasolta.

A kognitív tudomány ma már klasszikus, chomsky-ánus gondolatmenetének filozófiai következményeit Jerry Fodor¹¹ dolgozta ki a legátfogóbban, és ő a fentitől élesen eltérő álláspontot fogalmazott meg. A pszichés működésre vonatkozó szavak és fogalmak, amelyekkel gondolatokról és érzésekről (vélekedé-

sekről és vágyakról) szoktunk beszélni, valódi szellemi folyamatokat tükröznek – és ily módon lehetnek hasznunkra nemcsak saját magunk, hanem mások viselkedésének, illetve a mögöttük meghúzódó szándékoknak a magyarázatakor is. Vagyis az anyagi világban megfigyelhető dolgok, mint a test és a viselkedés, közvetlen módon érintkeznek, sőt ok-okozati kapcsolatban vannak az anyagtalan szellemi szándékok, vágyak és vélekedések rendszerével. E gondolatmenet nemcsak attól ment meg bennünket, hogy csupán értelmetlenségeket vagy legalábbis hasztalanságokat mondhatnánk másokról és magunkról, ha bármilyen mentális vagy lelki dolgról beszélünk, de ráadásul egy ütessel két tudományos legyet is lecsap. Egyrészt az elme és az agy kérdéseit, a hardver és a szoftver analógiájára, egymással jól megfeleltethető, de eltérő szintekre helyezte, másrészt közöttük ok-okozati viszonyokat tételezve megoldja az anyagtalan indítékok valódi tettekbe fordulásának rejtélyét. Descartes megoldási javaslata itt a tobozmirigy volt, melyet test és lélek találkozásának helyszínéneként jelölt meg, és valami ilyesmi feltételezése nélkül nem sok értesülésünk vagy fogalmunk lehetne szellemi sikokról, lélekről. Ahogy az éles hardver–szoftver-megkülönböztetés valójában a számítástechnikában sem igazán állja meg a helyét (az alapvető logikai műveletek a hardverbe vannak égetve), úgy Fodornál sem: a lelki életre vonatkozó szavak értelmét anyagtalan szellemi folyamatokra vonatkozó anyagtalan fogalmak biztosítják, és valójában ezeknek az anyagtalan fogalmaknak kellene az emberi agy anyagába ágyazva lenniük. A lényeg, hogy a megfeleltetések közvetlenek és kimerítőek, és inkább tekinthetők leképezéseknek vagy eltérő, de érintkező értelmezési szinteknek (ahogy fizikának és kémianak), semmint független entitásoknak vagy

4 ■ Sigmund Freud: *Három értekezés a szexualitás elméletéről*. Ford., előszó Ferenczi Sándor. Dick Manó, Bp., 1905/1919.

5 ■ Henri Bergson: *Teremtő fejlődés*. Ford., bev. Dienes Valéria. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1907/1930.

6 ■ Jerry A. Fodor: Fodor's guide to mental representation: The intelligent auntie's vademecum. *Mind*, 94 (1985), 373. szám, 76–100. old.

7 ■ Daniel Dennett: *Az intencionalitás filozófiája*. Ford. Pap Mária, Pléh Csaba, Thuma Orsolya. Osiris, Bp., 1998.

8 ■ Paul M. Churchland: Eliminative materialism and propositional attitudes. *The Journal of Philosophy*, 78 (1981), 2. szám, 67–90. old.

9 ■ György Buzsáki: The Brain–Cognitive Behavior Problem: A Retrospective. *eNeuro*, 7 (2020), 4. szám.

10 ■ David Poeppel – Federico Adolphi: Against the Epistemological Primacy of the Hardware: The Brain from Inside Out, Turned Upside Down. *eNeuro*, 7 (2020), 4. szám.

11 ■ Jerry A. Fodor: *The Language of Thought*. Harvard University Press, Cambridge, 1975.; Uő: Fodor's guide to mental representation. In: uő: *Concepts: Where cognitive science went wrong*. Oxford University Press, Oxford, 1998.; uő: *LOT 2: The language of thought revisited*. Oxford University Press, Oxford, 2008.

12 ■ David Chalmers: Panpsychism and panprotopsychism. In: T. Alter & Y. Nagasawa (eds.): *Consciousness in the Physical World: Perspectives on Russellian Monism*. Oxford University Press, Oxford, 2015. 246–276. old.

szubsztanciáknak, amelyek között a kapcsolat vagy bonyolult magyarázatra szorul, vagy egyenesen lehetetlen. Bizonyos tekintetben mégis dualista álláspont ez, amikor azt hirdeti, mindegy, hogy az elme műveletei szilikon-, vagy szénalapú hardveren futnak-e.

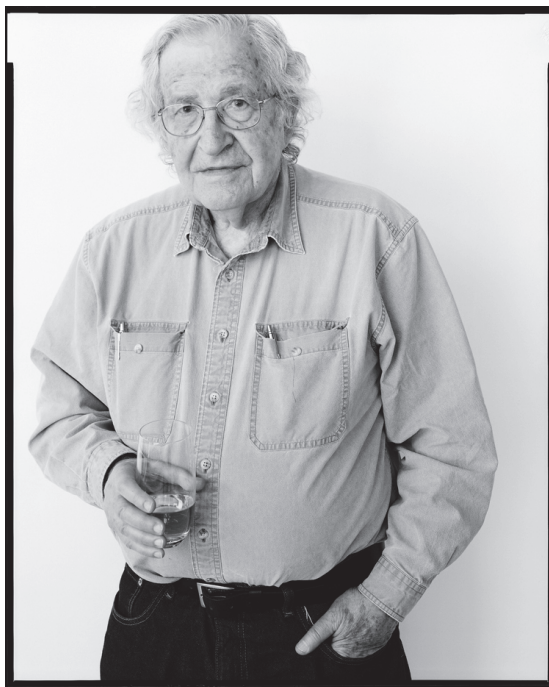
Érdekes részlet, hogy Chomsky nem tér ki a modern fizikára, így ezen a ponton kissé ugrik is az érvelés, hiszen Einstein relativitáselméletének a két-dimenziós sítok tölcserként meggömbítítő vizualizációja éppenséggel mechanikus kontaktuson alapuló viszonyokra fordítja le a gravitáció működését, amivel mintha hétköznapi józan eszünket látná el egy jobban értelmezhető képi analógiával (és az efféle tudományos metaforák valóban nagyon fontos szerepet játszanak az elvont elméletek kommunikációjában). Ám a tölcser képe is csak egy fél lépéssel visz előbbre: kétdimenziós, de valójában három dimenzióra vonatkozik; és ember legyen a talpán, aki a finom részletekig érti, mit jelent az, hogy a gravitáció nemcsak a teret, de az időt is meggömbíti. Chomsky talán azért nem bonyolódik efféle részletekbe – sem Einstein híres, anyag és energia ekvivalenciáját hirdető $E = mc^2$ képletébe, sem a kvantummechanika hétköznapi ember számára olykor okkultizmusba hajló megállapításaiba –, mert legfőbb érvére nézve nincs túl nagy jelentőségük: az anyag – legalábbis a mozgása, működése – is csak energiaként értelmezhető, és ez így is, úgy is ellentmond józan ítélőképeségünknek. Chomsky nem tagadja az anyag létét, nem Berkeley szolipszista álláspontja felé fordul, amely szerint a világ csupán az elménkben létezik, de rámutat arra, hogy emberszabású józan eszünkkel felfoghatatlan erők mozgatják nem pusztán a szellemi, de az anyagi világot is. Az, hogy egy toll ugyanolyan gyorsan essen le, mint egy acélgolyó, megtanulható és elfogadható, de a testek mozgását követő agyi rendszereink számára alig megragadható tudás.

A gondolatmenet ezen pontjáról látványosan hiányzik a következtetés, melyet Chomsky taktikusan az olvasóra hagy (nem mellesleg régi szokása, hogy a vadabb következtetéseket a szövegértelmezőkre hagyja, ami olykor indulatos vitákat szül). A rendkívül provokatív következtetés pedig az, hogy nem létezik anyag, vagyis nem létezik test, vagyis nem létezik agy, minden csak energia, az agy épp

annyira, mint a lélek vagy a szellem. Vagyis ugyanúgy értelmetlen szellemi és anyagi elkülönítése, mint anyag és energia megkülönböztetése. A világ ilyen tagolása önkényes, legfeljebb emberi elménk számára könnyebben kezelhető: lehet, hogy a világ különböző energiaszintjeiről mint eltérő szubsztanciákról beszélünk, de végeredményben minden energia, erő – és talán szellem? Bár ezt az állítást a könyv nem fogalmazza meg (sem a tudományos újságíró nem kap bombasztikus szalagcímhez, sem a tudós könnyen-gyorsan megírható ellenvéleményhez könnyen idézhető mondatot), a premisszákat mégis olyan tisztán és világosan fogalmazza meg Chomsky, hogy a konklúzió elkerülhetetlennek tűnik.

Mit is jelent mindez a kognitív tudományra nézve? Egyrészt állásfoglalást amellett, hogy megkülönböztethetünk saját emberi létünk és képességeink szempontjából kényelmesen kezelhető elemzési és értelmezési szinteket, mind a fizikai valóság, mind az ember szellemi képességeit illetően: az értelmezések, ha eltérő minőségekre

vonkozhatnak is, mégis mind csak erők és energiák különféle szerveződéséről szólhatnak. Anyag a szó klasszikus, nyilvánvaló, triviális, kézzelfogható értelmében nincs, lévén maga is anyagtalan természetű. Lényeges, hogy Chomsky nem egyfajta pánpszichizmust hirdet. A pánpszichicisták szerint¹² mindennek, ami anyagi, van tudati-szellemi jellegű természete is. Nem arról van szó, hogy gondolkodnának a kövek, de arról igen, hogy bizonyos vonatkozásaik szellemi természetűek. Minden létezőnek van valamennyi és valamilyen lelke, a komplexebb biológiai lényeknek pedig rendre több és komplexebb lelke, így viszont az emberi tudat nem minőségében, hanem mennyiségében tér el a természet egyéb lelkeitől (ősi animizmus jelenik meg itt filozófiai köntösben). Chomsky nem az anyagit ruházza fel szellemi minőséggel, hanem az anyagit minősíti szellemi természetűnek: így szűnik meg és oldódik fel Descartes dualizmusa is. Ebben a világban megkérdőjeleződnek Fodor szellemi vívmányai, amelyek alapján nemcsak azt tehetjük fel joggal, hogy szellemi és lelki életünkre vonatkozó szótárunk (vágyvélekedés népi pszichológiánk) mások viselkedésének olykor pontatlan, de hű magyarázatául szolgál, hanem azt is, hogy ezek a szavak olyan fogalmakra vonatkoznak,

amelyek mentális reprezentációk formájában ténylegesen léteznek a fejünkben, és valódi szellemi létezőként (mint amilyen a vágy fogalma), fizikai formákon keresztül (szó, hangalak) valódi mozgatóerőkre referálnak (a másik fejében lévő tényleges vágy, amely a viselkedését szándékai közvetítésével okozza, illetve magyarázza). És nem azért kérdőjeleződnek meg, mert ne lenne hozzá kogníció, hanem mert hiányzik hozzá a fej. Chomsky régóta vitatta a referencialitást (illetve vonatkoztatást) mint a fogalmakat működtető masinéria szükséges tartozékát: internalista álláspontot foglalt el, amely szerint az elme tartalmi teljesen függetlenek a külvilág tartalmaitól. Könyvében ezt az elvet terjeszti ki az egész világra, amikor annak a gravitáció analógiájára energiákon alapuló magyarázatával felmenti magát a feladat alól, hogy meghatározza a szellemi tartalmak és a külvilág közötti kapcsolat természetét: kevésbé zavaró a két szint közötti kapcsolat kérdése, ha nincs is két szint, és minden alapvetően energia, aminek dinamikáit esetleg ki lehet deríteni. Távolról Arisztotelész gondolatmenetére emlékeztet ez, ahol a lélek az anyag formája, bár a hülémorfizmus tanában kulcsszerepet játszik anyag és forma kettőssége, ahol a funkciót, a mozgást a forma adja. Talán épp ezért is tűnt fel e klasszikus elmélet új köntösben,¹³ Ned Blocknál a kognitív tudományban is,¹⁴ ám ezzel a fajta funkcionálizmussal a neokantiánus Chomsky nem kíván közösködni – ő akkor inkább platonista. A lényeg, hogy nem különböző szubsztanciákat kell összekapcsolni, hanem különböző típusú energiaszinteket. Hogy eme energiaszinteket eltérő minőségekként érzékeljük, és viszonyaikat nem értjük pontosan, az nem a világról, hanem szellemi korlátainkról szól, és ez Chomsky könyvének egyik fő üzenete: az univerzum sokkal hatalmasabb és komplexebb annál, semmint hogy emberi elmével részleteiben és összefüggéseiben felfoghassuk. Azt, hogy olykor (például az agresszió hidraulikus modellje esetében) szellemi energiákról mint fizikai erőkről beszélünk, leginkább fizikalista fantáziátlanságunknak köszönhetjük. A szerző az olvasóra bizza, hogy mindebből inkább saját kicsinyiségünk, vagy a világ kifürkészhetetlensége következik-e, de egy hegyeket mozgató szellem sokat látott bölcsessége sugárzik belőle.

Miért fontos Chomskynak, hogy tágabb kontextusba ágyazza internalizmusát, illetve lebontsa annak anyagi falait, és ez hogyan kapcsolódik az életművéhez? Chomsky, Fodorral tandemben, rendre kifejezetten provokatív ötletekkel állt elő, amelyeket igen erős érvekkel tett megkerülhetlenné. A könyv első, tudományos része elegáns tömörséggel mutatja be az egyetlen és legfontosabb mentális műveletet, amely Chomsky szerint az embert minden más lénytől elkülöníti: ez a *merge* (összeolvasztás). Munkássága egy korábbi szakaszában azt vallotta, hogy a *rekurzió* az egyetlen művelet, amely lehetővé teszi, hogy teljes mondatokat is további mondatokba ágyazzunk (pl. „Noam az gondolta, hogy Jerry

amellett érvelt, hogy Tom elmélete jó”). A rekurzió révén egy szabályok alapján létrehozott egységet egy nagyobb egység részeként kezelhetünk, és ez teszi lehetővé a véges nyelvi eszközök végtelen kifejezőerejű használatát.¹⁵ Chomskynál a végtelen nem határtalanságot jelent, hanem keretek között újjászülető kreativitást. A *merge* kevésbé nyelvi, inkább konceptuális meghatározása annak a csak az emberre jellemző műveletnek, hogy két független elemből egyet tud csinálni. A szabály ismételt alkalmazásával rekurzióra is van mód, de komputációsan egyszerűbb a megfogalmazás. Chomsky egyik provokatív állítása, hogy ez a művelet, amely lehetővé teszi a nyelv megjelenését, egyetlen gén pontszerű mutációja révén jött létre – vagyis a nyelv nem fokozatos adaptáció és evolúció során alakult ki, hanem hirtelen. Makromutáción alapuló álláspontját – Lenneberggel együtt – az 1960-as évek óta képviseli, ami hiába vált ki rendszeresen mulatságot, mind a mai napig tartja magát (pl. Bolhuis, Tattersall, Chomsky és Berwick).¹⁶ A másik provokatív állítása, hogy ez a mutáció a szó hétköznapi értelmében nem a beszélt nyelvet érinti, hanem olyan kognitív művelet, amely az emberi gondolkodás szoftverjét alakította át végtelenül produktívvá. Mivel az ebből fakadó előnyök miatt a szabad és termékeny gondolkodás képessége elterjedt őseink körében, a beszéd ennek hasznos, de mintegy mellékes kifejezőeszközeként jelent meg. A fogalmak „*merge*lhető” és a gondolkodás rekurzív, amit a beszélt nyelv csak megjelenít. Fodor a *mentáléz*- (elmenyelv-) elméletében, Chomsky univerzumában maradvá azt javasolja, hogy a gondolkodásnak nyelvszerűnek kell lennie, saját, nyelvszerű szintaxissal, hogy kezelni tudja az emberi nyelvet és nyelvtant. Chomsky ezzel szemben azt mondja, hogy a beszélt nyelvek mintegy mellékesek az elme műveletei szempontjából, az elme műveletei pedig szinte mellékesek a *merge*, az egyetlen igazán forradalmi mechanizmus mellett, amelynek mellékterméke az emberi gondolkodás és nyelv is. Mindezzel együtt Chomsky, Fodorhoz hasonlóan, azt állítja, hogy a *merge* és a hozzá kapcsolódó műveletek alkot-

13 ■ Gilbert Ryle: *A szellem fogalma*. (1949) Ford. Altrichter Ferenc. Osiris, Bp., 1999.

14 ■ Ned Block: Troubles with Functionalism. In: Wade C. Savage (ed.): *Perception and Cognition: Issues in the Foundations of Psychology*. *Minnesota Studies in the Philosophy of Science* 9 (1978), 261–325. old.

15 ■ Wilhelm von Humboldt: *On Language. On the Diversity of Human Language Construction and Its Influence on the Mental Development of the Human Species*. (1836) Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

16 ■ Például Johan J. Bolhuis – Ian Tattersall – Noam Chomsky – Robert Berwick: How could language have evolved? *PLoS Biol*, 12 (2014), 8. szám, e1001934, vagy: Berwick – Chomsky: The biolinguistic program: the current state of its development. In: A. M. Di Sciullo & C. Boeckx (eds.): *The biolinguistic enterprise. New perspectives on the evolution and nature of the human language faculty*. Oxford University Press, Oxford, 2011. 19–41. old.

17 ■ Dan Sperber: The Guru Effect. *Review of philosophy and psychology*, 1 (2010), 4. szám, 583–592. old.

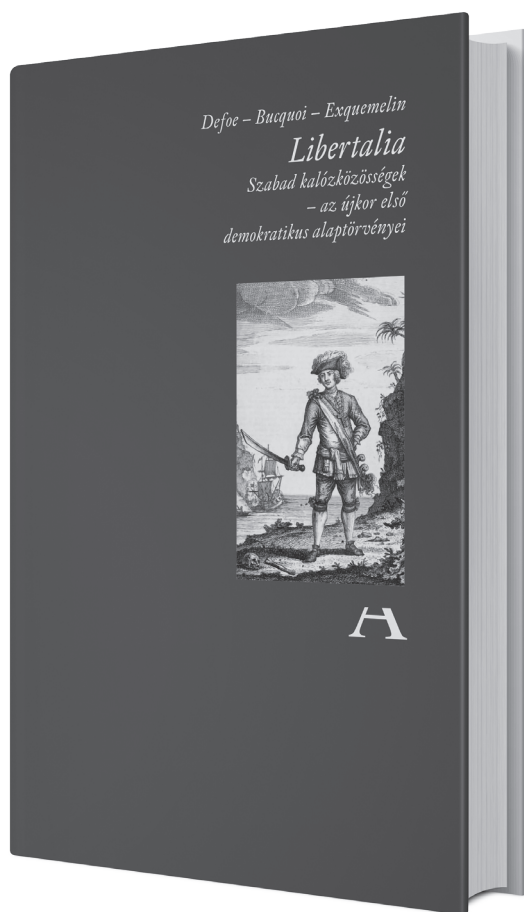
ják a gondolkodás nyelvét, de szakadék választja el a belső, gondolati és a külső, beszélt nyelvet (I-nyelv és E-nyelv). Vagyis a hétköznapi értelemben vett nyelv nem evolúció terméke, és nem is a kommunikációra jött létre, hanem – Chomsky fogalmával – exaptáció csupán, váratlan újrahasznosítása egy olyan képességnek, a *merge* mentális műveletével létrejövő belső nyelvnek, amely maga is mellékesen, nem kifejezetten adaptációs nyomásra jött létre. Ez Chomsky inter-nalizmusa: egy belső nyelvezet, egyetlen szellemi, kognitív művelet, a művelet nyersanyagául szolgáló fogalmi atomokkal, amely független a külvilágtól, és mentesül attól, hogy megfeleltethető legyen a külvilág létezőinek. A newtoni forradalommal mégis ahhoz a kérdéshez tér vissza, hogy mi a kapcsolat külső és belső között – és arra jut, hogy nem sok, ha a külsőt ugyanúgy emberi elmével felfoghatatlan (noha kutatható) erők irányítják. Próbálkozni persze lehet, és Chomsky próbálkozásai könnyen azok közé kerülhetnek, amelyekről évszázadokkal vagy akár évezredekkel később is beszélni fognak. Mindenesetre a valódi tudománynak, Newton nyomdokain, el kell engednie a józan ész szempontjait és feltételezéseit.

A könyv címadó kérdését a szerző négy alkérdésre bontja: először azt vizsgálja, mi és milyen az emberi nyelv; majd hogy emberi elménkel mit foghatunk fel egyáltalán a világ titkaiból; csak ezt követően, a harmadik fejezetben vesz rendhagyó fordulatot a szöveg. Itt tér át Chomsky az egyéni nyelvi és gondolati képességekről az örvükön kibontakozó emberi közösségek szerveződésének elemzésére. Talán a galaxisunkban, talán az egész univerzumunkban rendhagyó, végtelen gondolkodási kapacitásunk dacára az emberiség története legnagyobb részét lesújtó körülmények között, egymás életének gyászos megkeserítésével töltötte, ám a politikai aktivizmusáról és radikalizmusáról hírhedt szerző korántsem tart haragvó hegyibeszédet. A meglehetősen rövid fejezet jobbára politika- és társadalomfilozófusok javaslatait vizsgálja: milyen lehetőségeink vannak a közösségi együttélésre, és mi csúszik rendre félre a felvilágosult társadalmakban is? A higgadt és mérsékelt hangvétel nem vad eszmék elfedésére szolgál – a radikális baloldaliságáról, anarchizmusáról is ismert szerző filozófiája inkább a hatalommal való visszaélés kritikájaként veti el a központosított, így könnyen önkénybe forduló társadalmi szerveződéseket, amelyek közé a „létező szocialista” rendszereket is sorolja, kíméletlenül bírálva őket. Szélsőséges, forradalmi program helyett azonban több itt a „vissza a gyökerekhez”, egyfajta amerikai felvilágosult ideálhoz szándéka, amikor a közösségi létet és a szociális érzékenységet a korrumpálható és önkényre hajló központi hatalom kritikájával köti össze. Chomsky, a legokosabb punk, anarchizmuson nem az egyéni biztonság felszámolását érti, hanem egy olyan, egymást segítő, szociális alapú közösségi szabadságot, ahol minden hatalom, állami erőszak és jog teljesen

decentralizált, hiszen ahogy a fasizmus és a szocialista duma ellenére a kommunizmus, a kapitalizmus is állandóan olyan fokú hatalmi (és pénzügyi) koncentrációra törekszik, amelyben elkerülhetetlen, ha ugyan nem egyenesen cél vagy eszköz, a hatalom korrumpálódása, önkényes kiterjesztése és a vele való visszaélés. Chomsky individualizmusa, libertariánizmusa, idealizmusa és pragmatizmusa nagy amerikai hagyományokat köt össze, de olyan szokatlan módon, hogy gyakran rendkívül heves indulatokat vált ki. Gondolkodása mégis jellegzetes amerikai tradíciókba ágyazódik.

Ezzel a fejezettel lesz magából a könyvből is egy hatalmas *merge*: Chomsky korábban mindig külön kezelt tudományos és társadalmi-politikai munkássága itt érintkezik először. Mi is vajon az új entitás, az összeolvasztás eredménye? Chomsky itt sem explicit, de ebben az esetben a következtetéseket talán nem ügyes kommunikációs trükkként bízza az olvasóra, hanem (à la Sperber)¹⁷ a nagyobb hatás érdekében. Nagyon finom körvonalakkal, de mintha az rajzolódna ki, hogy miként a tudományban el kell engednünk a sokat hivatkozott „józan ész”, úgy a társadalom szervezésében sem bízhatjuk rá magunkat. A józan ész, a politikai ráció, a *Realpolitik* ugyanúgy felmérhetetlenül sok szenvedést zúdított a világra, mint az elszabadult téboly (ha nem épp magát a tébolyt szabadította el), és az okoskodásnál, a racionalizációnál, az érdekérvényesítésnél, a stratégiánál többre van szükség, ha olyan társadalmi rendet és életet szeretnénk továbbadni a következő generációknak, amely jogot és jólétet biztosít, hogy jogos vágyaik és törekvéseiket beteljesíthessék. Ez az, amit Chomsky közjónak nevez. Ahogy Foucault-val folytatott híres, 1971-es vitájában is megfogalmazta: noha az emberi természet számos tekintetben örökletes kötöttségeket hordoz – akár a nyelvet, akár a moralitást illetően –, alapvetően kreatív kifejeződést keres, a kreativitás gyermeki értelmében (ahogy például az anyanyelv elsajátítása kötöttségek kreatív felfedezése és szabályszerűségei produktív újraalkotása). Teremtő vágyaink és törekvéseink közösségi összehangolása mégis oly sokszor esett a józan ész csapdájába. Meghaladva a természetet, a magától értetődőt, a nyilvánvalót, az eszest, létrehozható-e olyan társadalmi szerveződés, amelyben az egyik vágya és kreativitása nem a másik kárára élhető meg? Távolról sem az ész tagadásáról van szó, hanem a józan ész illúziójának feladásáról egy olyan tudás érdekében, amelyben a másik ember emberként jelenik meg, nem tárgyként; ahol a hatalom nem erőszakkal, hanem türelemmel hat; és ahol a szellemi nem rafinált, számító, hanem toleráns, érző. A társadalmi *merge* révén új, kreatív minőségek jöhetnek létre alkotókból mint alkotóelemekből, anélkül, hogy a művelet bármilyen módon korlátozná, kényszerítené vagy felszámolná önálló létüket, szabadságukat vagy alkotóerejüket.

Valójában csak a könyv utolsó fejezete tér rá a természet és az emberi elme tudományos tanulmá-

 ATLANTISZ KÖNYVSZIGET

1061 Budapest, Király utca 2., Anker Ház
 Tel.: (36 1) 267 6258
 E-mail: atlbook@t-online.hu
 www.atlantiszkiado.hu

nyozásának feljebb tárgyalt misztériumaira, de valamiféle szellemi magaslat helyett inkább a gondolatok dzsungelébe vezeti az olvasót. Okos állat az ember, megtörtént a szerencsés mutáció, amelynek valószínűsége talán elenyésző egy bolygó lakhatóságának idői ablakában,¹⁸ de azért ne vegyük készpénznek, hogy valaha is felfoghatjuk valódi teljességében a világot (ha egyáltalán sikerül megmentenünk a bolygót magunktól). Egyrészt az emberi psziché véges, noha végtelen produktivitást hordoz, másrészt a világ nem úgy működik, ahogy emberszabású intuíciónk sugallja, és ki tudja, hol vannak szellemi, kognitív és általános megismerő képességeink határai. A világ energiákon alapuló működése, mint amilyen a gravitáció, arra int, hogy gondolkodási struktúráink nem tükrözik híven valós természetét. Chomsky a legrégebbi filozófiai iskolákhoz tér vissza neomonista álláspontjával, amikor a világ egységét, egységes energia-, sőt szellemi természetét hirdeti, és ha talán kételkedik is intellektuális képességeinkben és lehetőségeinkben, nem vitatja különleges helyünket a természetben. Társadalomkritikájával és kitartó aktivista munkájával pedig arra biztat, hogy ha másra nem, arra talán elegendő lehet az emberi ész, hogy békés, szabad és önkénytől független teremtményeként élhessünk a bolygón, amelyet bár az ész sodort veszélybe, az ész is menthet meg. ▣

18 ■ Andrew E. Snyder-Beattie – Anders Sandberg – Erik K. Drexler – Michael B. Bonsall: The Timing of Evolutionary Transitions Suggests Intelligent Life Is Rare. *Astrobiology*, 21 (2020), 3. szám, 1–14. old.
